

UDK 230.2-05 Vramec, A.
Pregledni rad
Primljen 7. 7. 2010.
Prihvaćen za tisak 15. 3. 2011.

KATARINA NOVAK
Filipovićeve 6
HR-10 000 Zagreb
katarina.novak1@skole.hr

ANTUN VRAMEC – NAPREDAN TEOLOG I REFORMATOR

U radu se govori o hrvatskom teologu koji je u jeku teškoga razdoblja za hrvatski narod nastojao ljudima ponuditi što bolje poznavanje Božje riječi. Šesnaesto je stoljeće bilo doba promjena u kulturnoj slici Europe, promjena toka njezine povijesti u cjelini te rad govori kako o odrazima onodobnih europskih zbivanja na Hrvatsku – u tom razdoblju svedenu na “ostatke ostataka Hrvatskoga Kraljevstva” – tako i o ulozi Antuna Vramca, hrvatskoga teologa školovana u Beču i Rimu, dakle dobroga poznavatelja zbivanja u Europi (ponajprije u Austriji i Italiji), na podizanju nacionalne svijesti hrvatskoga naroda, ali i svijesti o pripadnosti Rimokatoličkoj crkvi. Negativne strane crkvene institucije Vramec bez kolebanja kritizira, no sa željom da se promijene neki običaji i tradicije Rimokatoličke crkve, dok primarnom zadaćom svojega poziva smatra približavanje poruka iz *Biblije* puku u njihovu što izvornijem obliku, izbjegavajući pritom mnoštvo primjera, *peldi*, karakterističnih za tadašnje propovjednike. Aktualnost jezika kojim se Vramec pišući služio ovaj rad predstavlja uspoređujući osobitosti jezika jednoga od dvaju Vramčevih djela *Postille* s govornom kajkavštinom dijela ludbreške Podravine danas. Ne prihvaćaju se pretpostavke o prijanjanju toga svećenika pisca protestantizmu. Odvaja se protestantski od reformatorskoga karaktera Vramčevih djela, te se Vramec predstavlja kao zrela osoba svojega doba koja kritičkim duhom prihvaća ili odbacuje običaje i tradicije koje ne smatra utemeljenima te se ne libi na sebi svojstven način boriti se za promjene u Crkvi i društvu koje smatra nužnima za njihovo napredovanje. Piše svoja djela (*Kroniku* i *Postillu*) na narodnom jeziku jer većina vjernika kojima su djela upućena latinski ne bi razumjela.

Ključne riječi: reformacija, jezik, *Biblija*, 16. stoljeće, Crkva, Antun Vramec, teologija

1. Uvod

Svrha je ovoga rada u svjetlu suvremenih istraživanja pokreta reformacije i njegova odraza na kulturu i jezikoslovlje prikazati djelo, samim time i mjesto Antuna Vramca u povijesti hrvatskoga jezikoslovlja i teologije. Vramec, pravnik i teolog 16. stoljeća, autor je dvaju djela pisanih kajkavskim književnim jezikom – *Postille* i *Kronike*. Da bi se razumjelo Antuna Vramca i njegovu reformatorsku djelatnost, valja shvatiti doba u kojem je živio i okolnosti koje su utjecale na oblikovanje njegovih stajališta. Druga vrsta pristupa vodila bi površnomu, ako ne i nepravednomu pristupu njegovu radu.

Vramec je rođen u Ormožu, u Štajerskoj, 1538. godine.¹ Upisan je bio kao student na Bečkom sveučilištu 1558. godine. U razdoblju između 1561. i 1562. napustio je to sveučilište, vjerojatno zbog kuge u gradu, te je boravio u Rimu u Zavodu sv. Jeronima, prvo kao kapelan, a zatim 1567. stječe doktorat teoloških i filozofskih znanosti. Nakon završenoga školovanja preuzeo je službu gričkoga župnika, zatim arhidakona varaždinskoga, pa arhidakona bekšinskoga i dubičkoga, a nakon što je ponovno 1584. dobio duhovničke časti i dohodak kojih je bio lišen 22. prosinca 1582., postao je varaždinski župnik (Jembrih 1981.: 242–243).

Sa sigurnošću možemo ustvrditi kako se nije radilo o osobi uskih nazora koja slijepo i bez razmišljanja prihvaća stajališta većine, zbog čega su njegova djela doživjela oštre kritike te bila zanemarena iako su vrijedan doprinos hrvatskoj teologiji, ali i jezikoslovlju. Vramčeva djela pisana su narodnim jezikom, danas vrlo bliskim nekim kajkavskim govorima u okolici Varaždina, što će se dokazati u ovom radu.

Tijekom studija teologije Vramec je vrlo dobro shvatio potrebu za promjenama u Crkvi. One koje su slijedile utjecale su ne samo na Katoličku crkvu nego i na društvo u cjelini. Počeo se mijenjati odnos klera i laika u Crkvi, odnos prema autoritetu Crkve u društvu, pa i shvaćanje svjetovnih autoriteta. Reforma je otvorila mnoga pitanja o odnosu vlastodržaca i tzv. malih ljudi i o njihovoj moći i utjecaju u društvu. Prerastanje reforme Crkve u protestantizam potaknulo je zanemarivanje cjelokupne Vramčeve djelatnosti te je mnogo njegovih djela vjerojatno uništeno, sudeći prema iznimno malo

¹ Usp. “Kronologija Vramčeva života i rada (1538–1588)”, pogovor pretiska *Postille*, str. 59; pri sastavljanju konzultirana je literatura: Vjekoslav Klaić, *Antonii Vramecz: Kronika*, Zagreb 1908.; Janko Barlè, Još nekoliko podataka za životopis Antuna Vramca, *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arkiva*, XV, sv. 1, Zagreb 1913.; Rudolf Horvat, *Varaždin koncem 16. vijeka*, Zagreb 1912.; Josip Burić, *Iz prošlosti hrvatske kolonije u Rimu*, Rim 1966.; Alojz Jembrih, *Život i djelo Antuna Vramca*, Čakovec 1981.

sačuvanih primjeraka (Vramec 1992.: 13).² Jedan aspekt u svjetlu kojega se može tumačiti Vramčevo djelovanje jest reforma Katoličke crkve kakvu je smatrao potrebnom i korisnom. Njegovo je djelo doživjelo vrlo strog sud u kasnijim stoljećima zbog bliskosti protestantizmu te će se nastojati predočiti i jasne razlike reforme i protestantizma, točnije onoga što je reforma izvorno trebala biti u odnosu prema onomu što je postala.

Svećenici pisci koji su se našli u prostoru između tih dvaju procesa, nezasluženi su zanemarivanjem svojega rada platili vlastito kritičko prosuđivanje procesa reforme i djelovanja u skladu sa svojim prosudbama, a na štetu očekivanoga prijanjanja tradicijama od kojih je dobrim dijelom Katolička crkva u svojem kasnijem djelovanju odstupila. J. M. Roberts primjećuje: “Složeni i korjeniti uzroci, reformacija je bila nevjerojatno raznolika, a ostavila je mnogobrojne i dugoročne posljedice i pojave. Ona će (diljem svijeta) stvoriti nove crkve i kulture u temeljima kojih će biti proučavanje *Biblije* i propovjedništvo, što je ponegdje postalo važnije od otajstava. Životi milijuna ljudi promijenit će se jer će biti izloženi novome i pozornom praćenju osobnih postupaka i savjesti (ironično je što je time postignuto ono čemu su težili mnogi pripadnici Katoličke Crkve)” (Roberts 2002.: 8).

2. Općenito o protestantizmu

Kako bismo lakše razlučili reformatorske ideje od protestantizma, ukratko će se prikazati povijest reformacije. Iako se uglavnom povezuje s Martinom Lutherom, protestantizam kakav danas znamo nije bio njegov cilj, a preduvjeti reforme javili su se mnogo prije. Luther je školovan na Sveučilištu u Tübingenu gdje je prihvatio nominalističku teologiju, učenje prema kojemu o Bogu znamo samo ono što nam On odluči reći (objava), a što moramo prihvatiti na temelju vjere. Godine 1512. postao je doktor teologije te se pobunio zbog prodaje indulgencija pape Leona X. u Saskoj (što je bilo u interesu nadbiskupa Albrechta od Mainza). Podučavao je da se spasenje dobiva Kristovom pravednošću te da su vjernici opravdani isključivo vjerom. Propovijedao je kako nema razlike među kršćanima, “osim ako se bave različitim poslom” (Roberts 2002.: 8), a to je izjava kojom je oslabio autoritet Crkve. Nije prihvaćao crkvenu tradiciju celibata. Smatrao je brak zahtjevom koji proizlazi iz *Knjige postanka*, a trebao bi se odnositi i na svećenike.

² Poznata su dva primjerka *Kronike* (jedan se čuva u Ljubljani, a drugi u Zagrebu). Podatak o broju sačuvanih primjeraka *Postille* zasad nije siguran. U pogovoru *Postille* priložen je kratak popis mjesta čuvanja poznatih primjeraka *Postille* te opis stanja u kojem ih je popisivač zatekao (Jembrih 1990.: 35–36). Oba su djela pretiskana, 1990. *Postilla*, a 1992. *Kronika*.

Bitne razlike u naučavanjima javile su se kod istaknutih vođa reformacije u drugim državama, primjerice u Švicarskoj. Huldrych Zwingli bio je kapelan u plaćeničkoj vojsci te je prihvatio humanističke ideje tijekom školovanja u Bazelu, Bernu i Beču. Uveo je reformiranu tradiciju te euharistiju simbolično počeo jedenjem kobasica. Pričesti su se posluživale u drvenim posudama sa stola, a ne s oltara. Nesuglasice s luteranstvom bile su upravo u vezi s euharistijom. Zwinglijevo stajalište bilo je da je euharistija spomen Kristove sebedarne žrtve. Naišao je na odobravanje pristaša Nove pobožnosti u Nizozemskoj. Učeni erazmovski protestant i bazelski reformator Johannes Huszgen, koji se nazvao Oecolampadius, priklonio se Zwinglijevu stajalištu. Luther je širio glas kako je vrag silovitije zaposjeo Zwinglija i Oecolampadiusa negoli papiste (Collinson 2008.: 2). Godine 1542. započije protureformacija.

Izdvojimo li neke od zasluga reformacije, sigurno među prvima moramo istaknuti one koje se odnose na oblikovanje književnih jezika. Naime, tisak je oblikovao zajednički narodni jezik nametnut bezbrojnim lokalnim dijalektima. Tako su Luther, Tyndale i Calvin približili *Bibliju* mnoštvu ljudi na njihovim narodnim jezicima. Oni su sami bili dobri poznavatelji latinskoga, grčkoga, pa i hebrejskoga jezika. Vrlo utjecajan reformator, također vrstan poznavatelj latinskoga, grčkoga i hebrejskoga jezika, bio je i Matija Vlačić Ilirik, hrvatski teolog koji je djelovao izvan domovine, no svojim je djelima dao važan doprinos opisu povijesti Crkve i hermeneutici. Protestantске Biblije bile su u tom smislu prekretnica u razvoju jezika jer su odabirale književni jezik blizak kolokvijalnomu govoru (Collinson 2008.: 2).

Nažalost, protestantizam je, kao i svi masovni pokreti, privukao i mnogo ljudi kojima je glavna želja bila istaknuti se. Među takvima je bio i Andreas Bodenstein von Karlstadt, Lutherov nadređeni na Sveučilištu i u crkvi u Wittenbergu. Uputio je Johannu Ecku, njemačkomu teologu koji je branio stajališta Rimokatoličke crkve, izazov od 405 teza kojima je potaknuo raspravu u Leipzigu (gdje ga je Luther zasjenio), pojednostavio je misu (služenje u svakodnevnom odijelu), promicao u ikonoklazam, pokrenuo municipalnu reformu te se oženio petnaestogodišnjakinjom. Bodenstein je opovrgavao stvarnu prisutnost Kristova tijela i krvi na misi, a s tim se Luther nije slagao. Tako se protestantizam suprotstavio dogmi (glavnim istinama vjere)³ (Hr-

³ *Katekizam Katoličke Crkve*, Glas Koncila, Zagreb, 1994.:

Br. 1374., navod Tridentskoga sabora: “U presvetom sakramentu Euharistije ‘sadržani su *istiniski, stvarno i bitno (supstancijalno)* Tijelo i Krv našega Gospodina Isusa Krista, s dušom i božanstvom, i, prema tome, *čitav Krist*’.”

Br. 90.: “Uzajamna povezanost i dosljednost dogmi mogu se naći u cjelokupnosti objave Kristova otajstva.” “Unutar istina katoličke nauke postoji red ili ‘hijerarhija’, jer je različita njihova povezanost s temeljem kršćanske vjere.”

vatska biskupska konferencija 1994.: 4). Iako se nakon Lutherova povratka u Wittenberg Bodenstein povukao na selo, njegova je stajališta prihvatila većina protestanata izvan Njemačke i Skandinavije, čemu je tisak pogodio te je upravo on navijestio većim dijelom karakter budućega protestantizma.

3. Tko je bio Antun Vramec?

Sudeći po načinu življenja (ženidbi udovice, uporabi narodnoga jezika), neka Lutherova stajališta doista su bila bliska Vramcu, bliska su uostalom i danas Katoličkoj crkvi. I prvotna Lutherova nakana – reforma Katoličke crkve, sigurno je bila bliska svim intelektualcima njegova doba, pa i Vramcu. Na naslovnici *Postille* uz Vramčevo prezime dodana je njegova titula i mjesto službe “Vramecz. Doctor, & Ecclesiæ Varafdienfis” (Vramec 1990.) te doznajemo da je službovao u Varaždinu u doba tiskanja *Postille* 1586. godine. Posvetio je djelo zagrebačkomu biskupu Petru Herešincu kao meceni (“Domino Petro Herefsinczi, almæ Ecclesiæ Zagrabiensfis Antiftiti ... Mecœnati”). Vramec je školovan u Beču tijekom rektorskoga mandata Georga Edera (1515.–1587.), progonitelja poklonika protestantizma, a za vladavine cara Ferdinanda I., također protivnika Lutherova nauka, pa iako je sigurno znao za ideje koje je reformacija zagovarala, njegovo teološko, filozofsko i pravno školovanje nije bilo luteransko, što potvrđuje i daljnja izobrazba u središtu Rimokatoličke crkve, u Rimu, nakon studija prava na Bečkom sveučilištu. “Ovo vreme ja jesem v Rime doktorem postal” (1567.) (Vramec 1992.: 13) – rečenica je kojom sam to potvrđuje.

U predgovoru *Postille* (u originalu pisanom latinskim jezikom) Antun Vramec je vlastitim riječima, gotovo beletrističkim, iznio svoje nakane. U njem obrazlaže i uporabu narodnoga, kajkavskoga književnoga jezika, tj. slavenskoga (slovenskoga) jezika.⁴ Obraćajući se Petru Herešincu, tadašnjemu biskupu i carevu savjetniku, on kaže:

Br. 1373.: “Krist Isus koji umrije, štoviše i uskrsnu, koji je zdesna Bogu te se zauzima za nas’ (*Rim* 8, 34), prisutan je u Crkvi na više načina: u svojoj Riječi, u molitvi svoje Crkve – ‘jer gdje su dvojica ili trojica sabrana u moje ime, tu sam i ja među njima’ (*Mt* 18, 20), zatim u siromasima, u bolesnima, u zatočenicima (usp. *Mt* 25, 31–46), u sakramentima koje je ustanovio, u žrtvi Mise i u osobi službenika. Ali je ‘*ponajvećma* prisutan *pod euharistijskim prilikama*’.”

⁴ Usp. A. Jembrih, pogovor pretisku *Postille: Lingvonim “slovenski jezik” s obzirom na Postillu A. Vramca*, Zagreb – Varaždin: JAZU, Zavod za znanstveni rad, 1990., str. 44:

“Poznato je da su rimski pape Hrvate nazivali Slavenima ... pod terminom slovenski jezik (lingua sclavonica) treba shvatiti slavenski jezik liturgije kojim su se, s dopuštenjem pape, služili glagoljaši.”

Najpoštovanijemu Kristu ocu i gospodinu, gospodinu Petru Herešincu, nadbiskupu svete zagrebačke crkve i savjetniku svetoga carskoga i kraljevskoga veličanstva itd. gospodaru i svome najblagonaklonjenijemu zaštitniku, pozdrav i trajno dobro.

Opazio sam, ne bez žalosti u duši, da ovaj naš ilirski ili slavenski (slovenski) narod skoro ništa takovo nije sve dosad niotkde uzeo da bi mu se u rukama našlo bilo da se to dogodilo zbog nebrige predaka, bilo zbog kakve druge nepravde vremena, što bi se doduše moglo znati. Hoteći stoga malo od dara Gospodnjega meni dana utrošiti za dobitak duša vjernih Kristu i pridonijeti kakvu pomoć provincijskim svećenicima koji se zbog oskudice svetih knjiga napušteni muče na više mjesta da suzbiju podmuklost staroga neprijatelja i njegovih sljedbenika, da duhove vjernika učvrste u pravoj vjeri: tumačenja (homilije) uz evanđelja nedjelja i drugih blagdana, po smjernicama svete Zagrebačke crkve, koja se obično u crkvi kroz čitavu godinu izlažu, izvedene iz različitih knjiga svetih otaca, ne u kakvu tešku i nejasnu stilu, nego u stilu pristupačnu duhovima čitatelja, na našem slavenskom (slovenskom) jeziku, pod sretnim zaštitništvom tvoga imena, sad iznova spravljene (složene, napisane), mislim da se moraju iznijeti u javnost, smatrajući da nikomu to ne mogu pogodnije predstaviti nego tebi, koji sve brige i nevolje kao podjarmljen u sebi premišljaš, po [B]ožjoj volji postavljen na to mjesto, po najboljoj pravdi, uzvišenoj najvjerojatnim odobrenjem i radošću sviju, i od tebe povjerena stada Gospodnjega i radi širenja presvete katoličke vjere.

Tebi, najbolji vođo, koji si prvi pastir ovoga kršćanskoga slavenskoga (slovenskoga) naroda, kažem, s punim pravom moramo posvetiti i poslati ovo svoje probitačno kratko slavensko (slovensko) djelo, da po[t]krijepljeno tvojom zaštitom i sudom, sigurnije i slobodnije izađe na svjetlost, i da se svima omogući da ga čitaju. I stoga te opet i opet molim, da ovaj trud već povjeren tvojoj pažnji zbog jedinstvene tvoje blagosti i sklonosti, kojima si me uvijek okruživao i meni uvijek pravo i dobro savjetovao, među svojim štićenicima, napokon neprestanom sklonošću i milošću hoćeš podupirati.

Najbolji i najveći Bog neka te i za tvoju crkvu i za kršćansku državu dugo čuva u cvatu i zdravlju (Jembrih 1979.: 5).

Sam je ton obraćanja biskupu preblizak da bi se skrivala napetost, nije riječ samo o uglađenim odnosima, nego o iskrenoj bliskosti. Antun Vramec je gajio poštovanje prema nadbiskupu, a da nije običavao podilaziti čitatelju, vidljivo je u *Kronici*, u kojoj kritizira pape, kao uostalom i svjetovne vladare, ako smatra da njihovo vladanje nije bilo dosljedno ili uzorno. U *Kronici* nastoji što objektivnije i pravednije bilježiti najvažnije događaje te promjene crkvene i svjetovne vlasti pri čemu se nije libio preoštrih sudova.

Primjerice, uočava da 524. godine “Felix toga imena cheterti Papa pozta. Te Zache betefnim zadnie pomazanie dauati i zapoueda tak i drugim chiniti” (Vramec 1578.: 13; pretisak 1992.), ali i da je 1266. “Clemens cheterti imena ouoga pozta Papu, Preule nego ie bil Biskupom, Senu i decczu ie imel” (Vramec 1992.: 13; pretisak 1992.). U kasnijim stoljećima dobio je istomišljenike i u okrilju Katoličke crkve. Na pogrješke Crkve upozorio je kao poglavar Katoličke crkve Ivan Pavao Drugi. On ih je priznao kako bi se stvorili bolji međuljudski odnosi, postavivši tezu o tome da ne postoji istinski ekumenizam bez unutarnjega obraćenja. Pozvao se pritom na poslanicu Rimljanima 14, 4 (“Tko si ti da sudiš tuđega slugu?”), te apelirao na zajedničko priznavanje pogrješaka (Wojtyła 1984.: 14). Odanost nauku Katoličke crkve u *Postilli* očitovala se pozivanjem na niz otaca, primjerice na 91. stranici prvoga dijela poziva se na sv. Augustina i sv. Teofila: “Avgvstin tako gouori” i “Theofilætus tomachi”, a i u predgovoru kaže da nastoji govoriti: “po smjernicama svete Zagrebačke crkve”. Vramec je uočio povećavanje *peldi*, primjera iz svakodnevnoga života u propovijedima svećenika s kojima je dolazio u kontakt, a s druge strane nedostatnu načitanost. Želio je “pridonijeti kakvu pomoć provincijskim svećenicima koji se zbog oskudice svetih knjiga napušteni muče” te da su im potrebna djela pisana pristupačno i prilagođena čitateljima.

Takav postupak zaslužuje biti razmatran i sa stajališta socijalno-društvenih okolnosti koje kao dobar svećenik nije smio zanemariti. Hrvatska je tada bila u jednom od najtežih razdoblja svoje povijesti. Iscrpljena prodorima Turaka, osiromašena ratovanjima, bila je svedena nakon pada Bihaća i Hrastovice 1592. na “ostatke ostataka nekoć slavnoga Hrvatskoga Kraljevstva”. S druge strane Hrvati se bore i za obranu svoje državnosti. U velikoj zajednici zemalja koja je obuhvaćala njemačke, češke, ugarske i hrvatske zemlje – a pod upravom Habsburgovaca koji žele potpunu vlast, osobito novčane i vojničke poslove – hrvatsko plemstvo brani svoje povlastice i hrvatsku neovisnost. Seljaci preopterećeni tlakama počinju dizati bune. Sramotno je bio smaknut, točnije raščetvoren, 15. veljače 1573. u Zagrebu vođa seljačke bune Matija Gubec, koji tako postaje simbolom borbe hrvatskoga naroda protiv društvene nepravde (Macan 1992.: 7). Tomu narodu Vramec nastoji približiti Božju riječ na jeziku koji on najbolje razumije, na hrvatskom književnom jeziku kajkavske osnovice.

Kako tiskanje crkvenih knjiga narodnim jezikom nije bio uobičajen zahtjev, odabir tiskare bio je ograničen na malen broj tiskara. Otegotna je okolnost bila i to što je Vramcu najbliža tiskara u doba objavljivanja *Kronike* (1578.) bila u Ljubljani te je to djelo tiskao u Sloveniji, u tiskari Ivana Mandelca, o čijem porijeklu nema pouzdanih podataka. *Postilla* je tiska-

na u putujućoj tiskari Ivana Manliusa iz Güssinga (Turčinović 1995.: 9). Ornamentalni inicijali kakve je Manlius upotrijebio u *Postilli* odgovaraju onima poznatoga tiskara protestantskih knjiga u Wittenbergu, Hansa Luffta (1495.–1584.) (Jembrih 1986.: 6). Vjerojatno su te tiskare odabrane iz praktičnih razloga poput blizine i prihvaćanja tiskanja na hrvatskom jeziku.

Neopterećenost predrasudama sunarodnjaka, kako u odabiru tiskara tako i u zakonitom braku, može se tumačiti na više načina. Ona upućuje na to da je analitički i kritički prosuđivao stajališta i samostalno odlučivao o ispravnosti postupaka. Koja će strujanja u crkvenim krugovima toga doba prevagnuti – tradicionalistička ili reformatorska – nije bilo sigurno, pa je time i poštivanje, odnosno nepridržavanje određenih crkvenih tradicija bilo relativizirano. Naklonjenošću idejama reformacije moglo se protumačiti i nastojanje “da se svima omogući da ga [*Sveto pismo*] čitaju”, jer su izdanja *Biblije* što su ih protestanti pisali na narodnim jezicima doista nadmašivala nakladom i dostupnošću dotadašnja izdanja *Svetoga pisma* koja je objavila Katolička crkva. Vramec je pravodobno shvatio vrijednost takva postupka i za ostvarenje svojega nauma dobio je odobrenje isto tako dalekovidnoga biskupa – Petra Herešinca.

4. Jezik *Postille*

Kao što je simbolična slika Kule babilonske u *Bibliji* predočavala nemogućnost komunikacije ljudi, sličan prikaz mogao je oslikati međusobnu razdijeljenost hrvatskih krajeva, povećanu tuđinskom vladavinom, odnosno njezin utjecaj odražen na jezik. Stranim jezicima, ponajprije latinskim, služio se tek malen, obrazovan dio pučanstva, a većina je ovisila o tome kako su im nepoznate tekstove rastumačili oni koji su ih znali pročitati i imali ovlasti tumačiti. Vjerojatno svjestan važnosti narodnoga jezika za poduku sunarodnjaka *Svetomu pismu*, no i za podizanja razine obrazovanosti, Antun Vramec počeo je svojevrsnu misiju prenošenja vjerske poduke i podizanja razine obrazovanosti puka. Prisjetimo se da većemu dijelu toga naroda obrazovanje nije bilo dostupno, pa tako ljudi nisu znali ni latinski na kojem se služilo bogoslužje. Kako se – prije je spomenuto – radilo o razdoblju kad je bilo uobičajeno služiti se mnogobrojnim primjerima, *peldama*, pitanje je koliko je takvo objašnjenje odskakalo od *Biblije*. Što izvornije tumačenje biblijskih tekstova narodu razumljivim jezikom javilo se zato kao potreba potekla iz navedenih okolnosti. Tomu je poslu varaždinski svećenik pisac, sudeći prema današnjim negativnim kritikama na račun njegovih djela, pristupio iznimno pažljivo. O Vramcu kao autoru kojega su dugo vezivali uz razdoblje u kojem je živio i stvarao, objavljeno je više radova, pa je tako u drugi plan zapravo stavljen sadržaj njegovih djela i jezik kojim se, stvarajući

ih, služio. Jembrih će reći da je riječ o markantnoj pojavi “za povijest hrvatskokajkavskog dijalekta – tadašnjeg književnoga jezika koji je kroz 300 godina poslije Vramca živio u [h]rvatskoj književnosti” (Jembrih 1986.: 6). Autor *Postille* službovao je u tadašnjem kraljevskom gradu Varaždinu, pa je logičan izbor jezika u njegovu djelu kajkavski književni jezik.

4.1. Grafija

Nesmetano praćenje njegovih djela moguće je kad se odredi sustav grafema kojima se koristio. Za njega, naime, kao i za neke druge hrvatske pisce i jezikoslovce toga razdoblja, ne vrijedi pravilo označavanja jednoga fonema jednim grafemom, pa se tako susrećemo s tzv. mađarskim latiničkim slovopisom koji karakterizira sljedeći sustav bilježenja fonema grafemima različitimima u odnosu prema suvremenoj gajici:

fonem / grafem	
c	c, cz
č	ch
đ	g, gi, gh, i, g´
f	f, ph
g	g, gh
i	i, ij
j	i, j, g, y
lj	li
m	m, -
n	n, -
nj	ni
ř	er
s	z, řz
š	sh, s, ř, f
u	u, v
v	u, v
ž	ř, s, sh (Jembrih 1990.; prilog pretisku <i>Postille</i>)

Usporedi li se s Belostenčevim bilježenjem hrvatskih fonema u rječniku nastalom do 1675. kada Belostenec umire, uočavaju se nepodudarnosti iz kojih se može zaključiti razlika u ciljanom čitateljstvu *Postille* i *Gazofilacija* (usporedit će se samo drugačije bilježeni fonemi).

Belostenec		Vramec	
č	ch, cs	č	ch
ć	ch, chy	nema	
	(u dalmatinskim riječima te slavonskim turcizmima)		
dž	gy	nema	
	(u dalmatinskim riječima te slavonskim turcizmima)		
đ	gy, dgy, dy	đ	g, gi, gh, i, g´
f	f	f	f, ph
i	i, y	i	i, ij
j	j, y, ø (npr. koi)	j	i, j, g, y
lj	ly, lj	lj	li
nj	ny	nj	ni
nema		ŕ	er
s	ʃz, sz, fz, ʃ	s	z, fz
š	ʃ, β, s, ʃʃ, ʃs, sʃ, f, fs	š	sh, s, ʃʃ, f
t	t, th	t	t
u	u	u	u, v
ž	ʃ, s, β, ʃs, fh, f	ž	f, s, sh

Samoglasnici u Belostenčevu slovopisnom sustavu dopuštaju sve moguće odraze, npr. jekavski, ikavski i ekavski izgovor staroga jata, što je naznačeno dijakritičkim oznakama nad refleksima poluglasa (*e, a, ě, ä, è*), refleksima jata (*ě, é, è, e, ě*) te slogotvornoga *r* (*er, ar, ěr, ä, ér, èr, èr*) (Vončina 1998.: 10).

Grafija kojom se služi Vramec u ranije, u odnosu na *Postillu* (1586.), objavljenoj *Kronici* (1578.) također nije jednaka. Primjerice za fonem *c* upotrijebljena su slovopisna rješenja: *cz, ch, z, za č* grafemi *ch* i *zh, w, u* i *v* ne pojavljuju se te je općenito s iznimkom grafema *ž* (u *Kronici* grafemi *s* i *f*) te *s* (*z, ŷ, sz*) slovopisni sustav pojednostavljen.

Prednaglasnice i zanaglasnice pišu se često s naglašenom riječju, primjerice *stožu* – što su; *zApostolmij* – s apostolima; *izzerca* – iz srca; *kizu* – koji su itd. (Vramec 1990.: 12).

Pravila bez iznimaka u pisanju velikoga slova imena i nazivlja kao da nema, pa su primjerice *Apostoli* (v. 24.) pisani velikim slovom, a Zaharija malim, “prorok zakarias prorokuuva” na istoj stranici, ili još gore što je i magare – “Ozlicze” na kojem je Isus jahao u Jeruzalem također napisano velikim slovom, možda zbog jahača.

Može se zaključiti da Belostenec gotovo stoljeće poslije nije s istom svrhom i istomu čitateljstvu upućivao svoje djelo. Dok je Belostencu namjera bila oblikovati zajednički jezik za sve Hrvate, Vramčevo djelo kao da je ponajprije namijenjeno narodu kojemu propovijeda, pa nema grafema za foneme *ć* i *dž* jer ti fonemi ne postoje u kajkavskim varaždinskim govorima, dok je Belostenec nastojao objediniti u svojem, ponajprije, ali ne isključivo, kajkavskom rječniku *Gazofilaciju* i dalmatinske i slavonske, tj. čakavske i štokavske riječi i izraze, što je rješavao oznakama *D* ili *Scl.* uz izraze i riječi kako bi bilo jasno u kojem se dijelu Hrvatske govore. Dakle, glavna namjena *Postille* ipak je bila prenošenje svetopisamskih tekstova što je moguće vjerodostojnije.

4.2. Vramčeva kajkavština – bliska suvremenim kajkavskim govorima okolice Varaždina

Navest će se fonološka obilježja Vramčeve kajkavštine koja su ju činila jezikom bliskim njegovim suvremenima. Naime, velik dio njezine osobitosti prisutan je i danas u govorima 25 kilometara udaljenim od Varaždina, što mora navesti na zaključak da jezik kojim piše Vramec svoju *Postillu* ni za njegova života nije mogao odskakati od svakodnevnoga jezika njegovih suvremenika. Odabir baš tih lokalnih govora umjesto varaždinskoga može se opravdati time što je Varaždin imao velik priljev nekajkavskoga stanovništva pa je utjecaj štokavštine bio očit.

4.3. Fonološke sličnosti Vramčeve i suvremene kajkavštine na području Varaždinske županije

4.3.1. Ekavski ostvaraj jata

U jeziku djela Antuna Vramca prevladava ekavski ostvaraj jata: *rech* (reč), *grehi* (‘grijesi’). Ima i elementa ikavice, primjerice *zličil* (*zličil* ‘izliječio’) te jekavskoga ostvaraja jata – *griefen* (grješen), a na navedenom primjeru može se vidjeti i pojava alternacije jata (*griefen*, *grehi*). Navedeni su primjeri u suvremenim kajkavskim mjesnim govorima ludbreške Podravine ekavski.

4.3.2. Samoglasno r

U *Postilli* se nalazi *perui/perva* (pervi/perva) i *czirkva* (cirkva), od kojih taj drugi ostvaraj još postoji kod kajkavaca u široj varaždinskoj okolici. Može se spomenuti i primjer riječi *nuter* (Vramec 1586.; pretisak 1990.: II. dio: 12) koji se u mjesnim bukovečkim govorima javlja kod govornika svih dobi. U danom primjeru nije provedena metateza likvida te je prezentabilan prije kao arhaičan oblik nego kao primjer punoglasja.

4.3.3. Praslavenski skup *šč*

Praslavenski glasovni skup *šč* zadržao se kako kod Vramca tako i u spomenutim podravskim govorima. Tako se u *Postilli* mogu naći riječi poput *odpuztete* (*odpustete* ‘otпустите’), ali *odpufcheno* (odpušćeno) (Vramec 1586.; pretisak 1990.: II. dio: 12). U bukovečkim govorima još su ušćuvaniji primjeri praslavenskoga skupa *šč*, pa i oblik *puščati* nije zamijenjen oblikom *pufztiti* (pustiti) (Vramec 1990.: 11), što je primjerice Vramec uporabljao. Može se pretpostaviti da se gradska govorna kajkavština rapidno mijenjala, vjerojatno pod utjecajem migracija stanovništva.

4.3.4. Refleksi starih skupova *stj* i *skj*

Vramec će reći *nefche* (nešće), netko; *ifche* (išće), *ifel* (išel) (Vramec 1990.: 12), što pokazuje da se praslavenski skupovi *stj* i *skj* ostvaruju kao *šč*. Na području rasprostranjenosti bukovečke kajkavštine i mlađe generacije čuvaju praslavenske skupove *stj* i *skj*, kao u primjerima *nešće* ili *išće* (3. l. jd. ‘traži’), dok je riječ *spravišće* arhaizam.

4.4. Leksik

Suvremeni hrvatski rječnik nije među najbogatijim rječnicima na svijetu. Djelomice su tomu pridonijele političke okolnosti tuđinske vladavine, odnosno zatiranja jezika, a djelomice i unutarnje okolnosti. Istančan osjećaj za domaću riječ imali su mnogi stari hrvatski jezikoslovci i pisci poput Vramca, Belostenca i Habelića.

Koristeći se tvorbenim mogućnostima hrvatskoga jezika da od jednoga leksičkoga morfema tvore više riječi, diskretno su upozorili na bogatstvo leksičkoga fonda kojim se služe, što se može uočiti već na manjem broju primjera. Tako se od morfema *hud-* tvori nekoliko riječi različitih vrsta. Imenica *hudoba* javlja se kod Vramca kao sinonim za ljudsku zloću koja je uzrokovala Kristovu smrt: “ranien za hudobu nafu”, zatim su tu pridjevi: *hudo*, *zhudimi*, *huda* te *hudobni* (Vramec 1586.; pretisak 1990.: 12). Belostenec navodi i jednu složenicu – *hudovernik*, u hrvatsko-latinskom dijelu: “Hudobno, zlochefzto, malovredno. Hudovernik. v. Poganin, y ofztala” (Belostenec 1740., pretisak 1998.). Znajući kad je izišlo Belostenčevo djelo, više je nego vjerojatno da je ta riječ bila u uporabi i za Vramčeva života. U Vramca se nalazi i turcizam *hasna* (u njega *hasen*) i izvedenice *haznouito*, *haznouita* (Vramec 1586.; pretisak 1990.: 12). Taj se turcizam u suvremenim rječnicima nalazi u ženskom rodu u značenju ‘korist’ (Diklić i dr. 2000.), a koju riječ inače Vramec nije uporabljao.

Jasno je da se radilo o bogatom rječniku koji je poštovao tvorbene obrasce hrvatskoga jezika i koristio ih za proširivanje izražajnih mogućnosti. Suvremena kajkavština osiromašena je za neke od tih tvorbenih modela. Osim riječi *tama* i njezinih izvedenica postojala je i *temnozti*. Istim tvorbenim obrascem nastale su još neke izvedenice, primjerice *mirounofzt*, *ialnofzti* (Vramec 1586.; pretisak 1990.: 12), pa se može uočiti da je tvorba osiromašena za jedan tvorbeni obrazac.

Neke su se riječi iz tvorbenih porodica zadržale, a neke su se s vremenom izgubile, primjerice *obuti*, *obuteli*. Glagol se javlja i u suvremenoj kajkavštini i u standardnom književnom jeziku, u kojem naravno ima novoštokavski naglasak, no imenica se, nažalost, izgubila. S druge strane nazivi za posebne vrste obuće uporabljaju se u suvremenoj kajkavštini (primjerice *škornje*) koje ne nalazimo u Vramca. On se koristi starom hrvatskom riječi zadržanom u aktivnom rječniku čakavskoga narječja – *postole* (Vramec 1586.; pretisak 1990.: 12).⁵ Na razini opće uporabe riječ *postolar*, kao njezina izvedenica, dio je aktivnoga vokabulara.

Neke praslavenske riječi poput *kricheche* (‘vapijuće’), *krichal* prošle su fazu suženja značenja od ‘govoriti’ (kod Vramca) do ‘vikati’. Ipak u bukovječkoj kajkavštini dio su aktivnoga vokabulara u istom značenju kao i kod Vramca. U Vramca se nalazi imenica *beteg* (Vramec 1586.; pretisak 1990.: 12), kajkavski leksem koji je stoljećima dio aktivnoga rječnika kajkavaca, zabilježen i u Belostenčevu rječniku u kojem stoji objašnjenje: “Betèg, Nemoch, Nezdavje [D.]. Nezdrav, ból, bolefzt, bolovanye” (Belostenec 1740.; pretisak 1998.). Današnji ju rječnik označava kao regionalni izraz mađarskoga podrijetla, sinonim za ‘bolest’ (Diklić i dr. 2000.: 3).

4.4.1. Promjene značenja riječi

Nekim riječima koje su zadržane u mjesnim govorima, značenje se suzilo. Riječ *drušina* u Vramčevu rječniku znači ‘obitelj’ – “drušina od Boga obrana”, a u selima u okolici Ludbrega označava ukućane. I riječi *pop* ima suženo značenje, iako se provlačila kroz cijelu hrvatsku povijest (prisjetimo se samo popova glagoljaša), no suženju značenja vjerojatno su pogodovale seobe naroda, pa se javila potreba da se značenjski odvoji pravoslavno svećenstvo od rimokatoličkoga. *Konec* je u 16. stoljeću kao i u današnjoj kajkavštini završetak, kraj, a ne samo ‘nit’ – usp. u *Postilli* “niegove velikoche ne koncza” (Vramec 1586.; pretisak 1990.: 12). U značenju ‘kraj’ uvrštena je u *Rječnik hrvatskoga jezika* objavljen 2000. kao sekundarno značenje riječi (Diklić i dr. 2000.: 3).

⁵ Alojz Jembrih (1981.: 201) daje niz dokaza o Vramčevu poznavanju *Lekcionara* Bernardina Splicićana. Te dokaze potvrđuje i uporaba navedene riječi.

Oblici koji su u suvremenoj kajkavštini arhaični, poput *ter*, javljaju se u Vramca, no zanimljivo je da se danas ne upotrebljava ni veznik u obliku u kojem ga poznaje suvremeni standardni jezik – *te*, ali primjerice prilog *tu* kajkavština poznaje u obliku *tuj*, a *ter* u riječi *nuter*.

Dreuo dolazi u značenju ‘stablo’: “Vzako dreuo kotero nechini zaada do-broga” (Vramec 1586.; pretisak 1990.: 12). U istom se značenju uporablja i u suvremenoj kajkavštini. Riječ *stablo* nije kajkavska, barem ne u tom značenju, naime *steblo* je u bukovečkoj kajkavštini dio stabla između korijena i granja.

4.4.2. Posuđenice

Osim već spomenutih turcizama i hungarizama u Vramčevu će se rječniku naći germanizmi poput *ober*, što je odraz političke situacije Hrvatske u 16. stoljeću na jezik. Staroslavenske riječi koje se nisu udomaćile u standardnom hrvatskom jeziku, kakav danas znamo i uporabljamo, a činile su ustaljen leksički korpus književnoga kajkavskoga jezika (primjerice *krihiati* i izvedenice), u istom su značenju ostale isključivo dio dijalektnoga leksika, dok im je u književnome izmijenjeno, uglavnom suženo značenje.

Neke riječi kao što su *orfzag*, *zamman* (Vramec 1586.; pretisak 1990.: 12) dulje su se zadržale u rječniku, pa tako *orsag* imamo i kod Belostenca stoljeće poslije. Riječ *zaman* u značenju ‘uzalud’ upotrebljavao se i u kajkavskim i u čakavskim tekstovima, a danas dobiva arhaičan prizvuk.

Dio jezičnoga blaga ili *gazofilacija*, kako bi ga Belostenec nazvao, korištenjem samo u neslužbenoj komunikaciji i probranim skupinama akademskih građana obaviještenima o djelima koja su oblikovala književnu tradiciju, olako pada u zaborav. Tako zapravo postajemo tolerantnije društvo kad je riječ o anglicizmima jer oni barem djeluju učeno, dok vlastitim riječima koje su pratile hrvatsku književnost i još uvijek su joj živi svjedoci, dajemo tek perifernu komunikacijsku ulogu. Nismo pronašli dovoljno dobar način brige za vlastiti rječnik koji bi ga čuvao od zaborava.

5. Zaključak

Cijeloga je života Antun Vramec djelovao isključivo u okrilju Rimokatoličke crkve, iako se s nekim njezinim stavovima nije slagao. Božju je riječ nastojao prenijeti narodu, napaćenom turskim napadima i visokim daccama, njemu razumljivim hrvatskim jezikom kajkavske osnovice. Može se zaključiti da je slijedio vlastita pravila čudorednoga ponašanja; bio je spreman radije odreći se dohodaka no ostaviti ženu, a maloljetnoga zakonitoga sina ostavio je zbrinuta. Vramčeva su djela doživjela osudu zbog predrasuda

prema narodnomu jeziku u književnom izrazu svećenika pisca i kritičkoga stava prema Crkvi, o čemu govori i Roberts (2002.: 8): “Kako je prolazilo 15. stoljeće, neki kritičari – među njima i svećenici – predložili su da se povratkom Bibliji pokuša naći naputak kako živjeti kršćanskim životom, budući da mnogi svećenici to očigledno nisu dobro radili. Često ih se nazivalo ‘hereticima’ ... Neki od tih ljudi (primjerice Wycliffe i Hus) imali su snažnu potporu naroda. Obračali su se domoljubnim osjećajima sunarodnjaka koji su osjećali da je papinstvo inozemna i neprijateljska ustanova.” Robertsova naznaka da bi se nacionalne crkve trebale odvojiti od Rima, prijedlog je koji vodeći hrvatski teolozi, neovisno o tome kada su živjeli, nikad nisu prihvatili. Nije ga prihvatio ni Vramec, što dokazuje posveta, baš kao ni kardinal Alojzije Stepinac u prošlom stoljeću. Ipak nacionalni interesi nisu bili zakinuti, što dokazuje uporno nastojanje da se jezik približi puku – od popova glagoljaša do Vramčeva doba, pa i poslije.

Vramčeva kritika institucije kojoj je pripadao bila je konstruktivna i potaknuta željom za potrebnom promjenom.

Literatura

- Belostenec, Ivan. 1998. *Gazophylacium* (pretisak). Zagreb: Stari grad.
- Collinson, Patrick. 2008. *Reformacija: kratka povijest*. Zagreb: Alfa.
- Diklić, Ana, i dr. 2000. *Rječnik hrvatskoga jezika*. Jure Šonje, ur. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža – Školska knjiga.
- Jembrih, Alojz. 1980. Antun Vramec i protestantizam. *Bogoslovska smotra* 49 (3): 307–322.
- Jembrih, Alojz. 1981. *Život i djelo Antuna Vramca*. Čakovec: Tiskarsko-izdavački zavod RO “Zrinski”.
- Jembrih, Alojz. 1986. Jan Manlius, prvi tiskar Varaždina. *Kaj* III: 41–45.
- Jembrih, Alojz. 1990. Pogovor: Prva tiskana knjiga u Varaždinu 1586. na hrvatskom jeziku kajkavske osnovice; Kronologija Vramčeva života i rada (1538–1588). *Antun Vramec, Postilla* (pretisak), Zagreb – Varaždin: JAZU, Zavod za znanstveni rad: 5–62.
- Katekizam Katoličke Crkve*. 1994. Zagreb: Glas Koncila.
- Macan, Trpimir. 1992. *Povijest hrvatskoga naroda*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Olson, Oliver K. 2010. *Matija Vlačić i opstanak Lutherove reforme*. Zagreb: Bogoslovni institut.